

Al die ontheemden of anderszins afwezigen begeerden naar hun oorspronkelijke woonplaats terug te keren – pas daar zouden zij weer een eigen leven kunnen gaan opbouwen.

Van die ontheemde groepen was de terugkeer van de gezinnen die geëvacueerd waren (de veruit grootste groep), al daarom moeilijk omdat hun woningen, bijvoorbeeld in de gemeenten aan de kust van Noord- en Zuid-Holland, door de bezetter waren afgebroken of omdat die woningen, met name in de gebieden waar van september '44 af hevige gevechten hadden plaatsgevonden, waren verwoest. Velen wensten desondanks onmiddellijk terug te keren naar de plaats waar zij hadden gewoond en gewerkt; dat gold vooral voor de geëvacueerden uit Noord- en Midden-Limburg en van dezen vooral voor de landbouwers en hun gezinnen – was de boerderij verwoest, dan stond misschien een kippenhok nog overeind waarin men een eerste heel primitief onderkomen kon vinden. Niet anders handelden de Arnhemmers: zodra dat mogelijk was, keerden zij desnoods te voet naar hun stad terug die voorzover ze niet was verwoest, door de Duitsers grondig was leeggeroofd, 'en zo kwamen ze', aldus een beschrijving,

'in hun straten, in hun buurten, de een na de ander ... Dagen, ja wekenlang vochten ze tegen het vuil, dat centimeters dik in hun huizen lag. Ze ruimden de scherven van het glaswerk, van spiegels en serviezen die de plunderende Duitsers aan gruzelementen hadden geslagen. Gelaten smeten ze vernielde meubelstukken op de vuilnis-barricaden, die spoedig in iedere straat ontstonden, want wagens om ze weg te halen, waren er niet. Ze sloegen karton en planken voor de glasloze ramen, probeerden er met kunst- en vliegwerk nog een ruitje in te maken, want ze moesten toch iets kunnen zien. Ze bonden hun deuren, waarvan de sloten waren vernield, met touw en ijzerdraad dicht. Ze schepten het puin uit hun huizen, probeerden de gaten in vloeren en plafonds te dichten.

Ze stonden urenlang in de rij om gekeurd te worden, ze vormden files voor het registratiebureau, ze vochten dag in, dag uit tegen de worgende bureaucratie die door de gebrekkige organisatie, gevolg meestal van gebrek aan materiaal en goede huisvesting der bureaus, machtiger was dan ooit, ze lieten zich in lange colonnes plaatsen voor de uitdeelposten van warm eten, voor de melkwinkels, en geïmproviseerde levensmiddelenmagazijnen. Ze aanvaardden al die ongemakken van het moeilijke en primitieve leven in de zich slechts traag herstellende stad met een haast aandoenlijke gelatenheid.'¹

Zo handelden de Arnhemmers en zo ook anderen, maar vele geëva-

¹ L. Fréquin, H. A. A. R. Knap en W. H. Kruiderink: *Arnhems Kruisweg* (1946), p. 194-95.